

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 347.9 (477)(091)«17/18»

М.М. Бедрій

ЗАНЕПАД КОПНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII ст. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО СУДОЧИНСТВА У XIX ст.

Йдеться про політичні, соціальні та правові причини і наслідки занепаду копних судів на українських землях у XVIII ст., про їх вплив на розвиток сільського судочинства у XIX ст., про спільні та відмінні риси копних судів і самосудів.

Ключові слова: *копний суд, занепад, самосуд, правовий звичай, волосний суд.*

Постановка проблеми. Сучасна європейська концепція захисту прав людини, яка відображена у міжнародно-правових документах, свідчить про тенденції відмови світової спільноти від реакції покарання на злочинні дії. Це можна пояснити тим, що вона не може належним чином забезпечити права винних і потерпілих від злочину. Тому виникає необхідність розвитку нового підходу до кримінального процесу, який реалізовується через концепцію відновного правосуддя.

Значної актуальності у цьому контексті набуває історико-правове дослідження копних судів і судочинства на українських землях у XIV–XVIII ст. Адаптувавши правовий інститут копного суду до сучасних умов, він міг би набути форми органу відновного правосуддя, адже копне судочинство здійснювали територіальні громади. Процедура вирішення територіальною громадою певного кола судових справ відома у програмах відновного правосуддя багатьох європейських держав та здатна покращити якість судочинства у сучасній Українській державі. Тому певний інтерес становить дослідження причин і наслідків занепаду копних судів на українських землях у XVIII ст. та його вплив на розвиток сільського судочинства у XIX ст.

Стан дослідження. Український дореволюційний вчений Ф. Леонтович свого часу заявив, що копні суди цілом зникли у XV–XVI ст., оскільки їх замінили вотчинні (домініальні) суди [1, с. 41]. Видатний історик права М. Іванішев писав, що копні суди в XVI–XVII ст. припинили своє існування, оскільки вони суперечили новим формам розвитку суспільства у зв'язку з посиленням влади державних органів і посадових осіб, зверхністю феодалів щодо своїх підданих, а також моральним та економічним занепадом селян [2, с. 33–34]. Правознавець Я. Падох зазначав, що на Правобережній частині Гетьмачини копні суди збереглись до кінця XVIII ст., а на Лівобережжі вони зникли дещо раніше, зокрема у середині XVIII ст. [3, с. 33]. Український історик права І. Черкаський вважав, що копні суди могли зникнути тільки після того, як державна влада змінилась, тобто після розпаду Речі Посполитої, коли українські землі увійшли до складу Російської імперії [4, с. 68]. Отже, в історико-правовій науці немає єдиної думки щодо часу та причин припинення діяльності копних судів на українських землях. Тому доцільно запропонувати новий погляд на вирішення цієї дискусії.

Питання припинення діяльності копних судів на українських землях є одним із найскладніших і найбільш дискусійних в історико-правовій науці. Це можна пояснити тим, що за всю історію не було прийнято жодного нормативно-правового акта, який би прямо ліквідував копні суди. Тому говорити про їх ліквідацію як одномоментний акт органу державної влади неправомірно. Процес, який зумовив припинення діяльності копних судів, був довготривалим процесом занепаду, а не актом ліквідації. Переломним етапом стало XVIII ст., коли правовий звичай копного суду втратив суспільний авторитет і державне визнання на фоні політичних, соціальних і правових змін.

Виклад основних положень. Оскільки інститут копного суду, передусім, ґрунтувався на правових звичаях, припинення діяльності копних судів слід розглядати з урахуванням особливостей цього джерела права. Як стверджує О. Волощенко, звичасво-правові норми зберігають юридичну чинність доти, доки вони виконуються. Їх юридична сила залежить від частоти й періодичності їх виконання у визначених умовах. Без постійного дотримання цих умов правовий звичай занепадає. Одноманітність, визначеність у формі прояву правового звичаю також впливає на його юридичну силу. При зміні елементів звичаю йому загрожує втрата власної форми прояву, а отже, замиран-

ня, забуття, оскільки існування неписаних правових звичаїв можна встановити лише за формою їх виявлення [5, с. 55–56]. Описаний процес втрати чинності правового звичаю через його занепад відбувався із звичаєво-правовим інститутом копного суду у XVIII ст.

Припинити діяльність копних судів на українських землях протягом XIV–XVIII ст. не змогли ні зубожіння селянства, ні його закріпачення, ні діяльність державних і вотчинних судів, ні інші суттєві фактори. В архівному акті, опублікованому польським науковцем-археологом XIX ст. Є. Тишкевичем, згадувалось про засідання копного суду, яке відбулось 24 січня 1773 р. Зміст цього документа дає підстави стверджувати, що копні суди навіть наприкінці XVIII ст. були доволі актуальними для українського сільського населення. На засідання цього копного суду прибули копники з 13 сіл, що становили копний округ. Розгляд справи відбувався на традиційному коповищі. Копний суд засудив злодія, якого було спіймано на гарячому вчинку, до смертної кари та визначив час і місце виконання свого вироку [4, с. 68].

Проте перелічені вище фактори негативно позначились на діяльності копних судів, обмеживши їх компетенцію та зумовивши спад активності цих органів. Занепад копних судів у XVIII ст. був характерним для всіх етнічних українських земель. Феодали перешкоджали своїм селянам проводити засідання копних судів, а державні органи та посадові особи карали їх учасників. Так, у 1723 р. Стародубський полковий суд засудив 39 учасників копного суду до «гарматного ув'язнення» [6, арк. 7–10]. Ці заходи суперечили чинним на той час нормам Статутів Великого князівства Литовського, які визнавали копні суди легальними органами. Найбільш дієвими у XVIII ст. копні суди залишались в Українському Поліссі, проте навіть у цьому регіоні вони почали поступово припиняти свою діяльність. Так, в одній із справ, яку розглядав Овруцький гродський суд, зазначалося: «всупереч визнаному праву, конституціям і статутам коронним купу не малу з людей різних станів зібрали, звідки бунти селянські починаються» [7, с. 233]. Отже, влада побоювалась, що копні суди можуть спричинити народні повстання. Проте чому в даному документі вживається вислів «всупереч визнаному праву» незрозуміло, оскільки невідомо, яким законом копне судочинство заборонялось.

Оскільки в Галичині ніколи не діяли Статути Великого князівства Литовського, в цьому регіоні органам державної влади було значно легше звинувачувати організаторів копних судів у

неправомірності їх дій. Так, у 1728 р. райці з м. Вишня Себастьян Мисягович і Дмитро Вай скаржились у Перемишльському гродському суді на жителів навколишніх сіл, які організували суд над чотирма учасниками злочинної групи, які обкрадали їхні поля, викрадали коней, худобу та завдавали іншої шкоди [8, арк. 833 зв.]. Позивачі також скаржились на власників цих сіл – Мартина Францишківа, Александра Залеського та ін., які не лише своїм підданам не перешкодили у цьому, але й сприяли [8, арк. 835]. Отже, у XVIII ст. часто траплялись випадки, коли копний суд вважали самосудом. Однак чи був самосудом у цей період копний суд? Щоб отримати відповідь на це питання, необхідно порівняти ці суспільні явища. Вони об'єднують кілька ознак: участь значної кількості людей; непрофесійність суддів; засідання відбуваються під відкритим небом; судочинство здійснюється динамічно.

З'ясувавши спільні риси, основну увагу необхідно звернути на відмінності, оскільки вони допоможуть відрізнити правове явище (копний суд) від неправового (самосуд). Найбільш суттєвою відмінністю між аналізованими явищами є ставлення до них держави: правовий статус копного суду в різні епохи змінювався, а самосуд завжди визнавався злочином. Учасники копних судів і самосудів мали різну мету. Якщо в копному судочинстві підсудний міг бути виправданим, то в самосудах можливість такого була майже виключеною, адже копний суд мав на меті пошук істини, а самосуд – кару. Відрізнялись також причини виникнення копних судів і самосудів. Самосуд був породжений непереборним бажанням помсти, у той час як копний суд формувався на основі українського звичаєвого права.

Склад копних судів і самосудів відрізнявся структурою та принципами утворення. У самосуду, як правило, не було структури. Особи, які були його учасниками, вважали себе водночас потерпілими, обвинувачами, судьями, катами та свідками. Натомість склад копного суду був структурованим. Рішення у справі приймала колегія копних суддів. Їх діяльність контролювали «люди сторонні», які представляли сусідні копні округи, а також державні службовці. Решту копного зібрання становила численна публіка, кожен з якої мав право надавати суду докази та висловлювати свої міркування щодо справи. Склад самосуду формувався хаотично, тобто з усіх бажаних. А щодо копних суддів, – існував спеціальний порядок обрання, адже кожна громада, яка входила до копного округу, делегувала обраних місцевим населенням копних мужів, які повинні були

постійно проживати в околиці, мати добру репутацію та бути обізнаними в українському звичаєвому праві.

Черговою відмінністю була територія, на якій діяли самосуди та копні суди. Останні функціонували на українських і білоруських землях у XIV–XVIII ст. Копні суди діяли також на етнічних литовських землях, де їх було сформовано на підставі Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. На відміну від копних судів, самосуди не мають зв'язку з певним народом чи регіоном, а притаманні світовому суспільству загалом.

Компетенція копних судів і самосудів була різною. Копні суди вирішували широке коло кримінальних і цивільних справ. Компетенція самосудів була значно вужчою. Як правило, вони вирішували кримінальні справи про тяжкі злочини. Крім того, підвідомчість копних судів встановлювалась нормами законодавства й українського звичаєвого права, а учасники самосуду на власний розсуд визначали, в якій справі їм потрібно здійснити судочинство. Копне судочинство було врегульованим правом чітким процесом із стадіями, слідчими та процесуальними діями, іншими складовими елементами, а провадження в самосудах було стихійним процесом вираження сваволі його учасників.

Таким чином, копним судам і самосудам були властиві як спільні, так і відмінні ознаки. Наявність спільних рис була зумовлена тим, що ці обидва явища формувались природним шляхом, а не за вказівкою держави. Виявлені відмінності дозволяють стверджувати, що копний суд був правовим інститутом, а не злочинним самосудом, тому згадане негативне ставлення до нього у XVIII ст. було необґрунтованим чинним на той час правом.

Наприкінці XVIII ст. український народ потрапив у складне політичне, культурне та економічне становище. Більшість українських земель опинились у складі двох імперій – Російської й Австрійської. Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. копні суди перестали вважатись легальними організаціями, хоча ще довго в правовій свідомості українського народу жив інститут копного суду, що виражався у формі народних «самосудів» над відьмами, злодіями, конокрадами тощо [9, с. 12]. «Селянський самосуд» – так копний суд почали називати з XIX ст. Цю назву український судовий орган отримав внаслідок його несприйняття російською владою та визнання злочинним. Однак таке ставлення до копного суду було необґрунтованим з позиції чинного до середини XIX ст. права. Йдеться, передусім, про

Статути Великого князівства Литовського та закріплені в них правові норми про копні суди.

У 40-х рр. XIX ст. чинність Статутів Великого князівства Литовського на українських землях була припинена владою Російської імперії. Отже, до цього часу існували всі правові підстави для діяльності копних судів на українських землях, проте з середини XIX ст. ці формальні підстави відійшли в минуле разом із Статутами Великого князівства Литовського, тому копний суд став цілком нелегальним органом і втрачав свою колишню правову форму.

Один із фактів копного судочинства на українських землях у першій половині XIX ст. зафіксував у своєму творі «Про злодія в селі Гаківниці» відомий український письменник і громадський діяч П. Куліш. Під час спроби обкрадання церкви селянин Дмитро Гарбуз був затриманий сторожами і підданий суду громади, тобто копному судочинству. Спочатку парафіяльний священник с. Гаківниці віддав підсудного отаману, щоб той відвіз його в місто та передав державним органам. Проте авторитетні члени громади, порадившись між собою, заявили: «Що ж нам, панотче, за користь, як ми сього чоловіка запропоримо туди, де козам роги правлять? Хіба то нам слава?». Після цього громада самостійно вирішила дану справу [10, с. 273–274]. Українські селяни у XIX ст. не довіряли державним органам судової влади, що мало наслідком поодинокі прояви громадського судочинства.

19 лютого 1861 р. було прийнято статут, який встановив над усіма селянами підсудність волосного суду [11, с. 77–78]. На перший погляд, волосний суд був доволі подібним до копного суду, адже судді цих обох органів обирались селянами. Проте між ними була суттєва відмінність – волосний суд, як правило, не використовував у своїй діяльності українське звичаєве право. У журналі Головного комітету для влаштування селянського побуту від 17 липня 1861 р. містився запис про те, що в кримінальних справах волосні суди могли керуватись місцевими звичаями. Проте законодавство Російської імперії настільки детально регламентувало діяльність волосних судів, що українському звичаєвому праву зовсім не залишалось простору для існування [11, с. 92]. Так, у 1890 р. генерал-губернатор прийняв циркуляр про порядок судочинства у волосних судах [12, арк. 21–24].

Як бачимо, на українських землях під владою Російської імперії було встановлено чітку судову систему, в якій закон не допускав присутності копних судів. Подібною була ситуація й у Галичині у XIX ст., на території якої діяла австрійська судова система. Проте

ці суттєві перешкоди не змогли абсолютно виключити копні суди і їх залишки в правовій свідомості та суспільному житті українського селянства, тому в цей історичний період зафіксовані деякі дані про їх діяльність. Перебуваючи в нелегальному становищі, копні суди суттєво еволюціонували, втратили багато своїх колишніх властивостей. Оскільки вони вважалися злочинними, їх проводили таємно без представників державної влади. Копні округи також відійшли у минуле разом із давньою правовою солідарністю сусідніх сіл. У копні почали брати участь жителі лише одного села. Багато правових звичаїв, на яких ґрунтувалось копне судочинство, були забуті назавжди українськими селянами, у тому числі традиційні місця засідань копних судів (коповища). Зменшився рівень організованості копних судів. Вони стали надзвичайно рідкісними винятками, а не загальновизнаним правилом.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину інкорпорувала Австрія. Приєднавши Галичину до складу Австрії, імператор і його адміністративний апарат розпочали процес реформування судочинства та місцевого самоврядування. Щоправда, в окремих селах вплив кріпосного права був доволі слабким, що дозволило цим територіальним громадам зберегти українські національні традиції судочинства, що підтверджують окремі факти діяльності копних судів у Галичині в першій половині XIX ст.

У 1831 р. в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту були спалені декілька чоловік, запідозрених, засуджених і страчених громадою (копним судом) за те, що вони упирі та були причиною розповсюдженої в той час холери [13, с. 512–513]. Подібні судові процеси та спалення упирів відбулись також у Тустановичах, Ясениці Сольній та інших галицьких селах. Державна влада не визнавала такі дії селян правомірними, кваліфікувала їх як злочини [13, с. 516–518]. Такий підхід австрійської влади був логічним, оскільки навіть під час перебування Галичини у складі Речі Посполитої копні суди не були уповноважені виконувати свої смертні вироки.

У 1866 р. було прийняте положення про громадське самоврядування в Галичині, яке складалося з громадської (гмінної) ради – ухвалювального і наглядального органу, і громадської управи – виконавчого і керуючого органу. Відповідно до закону від 12 серпня 1866 р., територіальна громада була наділена деякими судовими функціями. Громадський суд формувала громадська рада, яка обирала із членів громади трьох поважних і сумлінних людей, які були його суддями [14, с. 328–329].

Між громадськими судами, які були організовані в Галичині у 1866 р., та копними судами були певні подібні риси (органічний зв'язок із територіальною громадою, громадський характер, сільська юрисдикція тощо). Однак це не були тотожні органи, оскільки основою здійснення судочинства у галицьких громадських судах ХІХ ст. було не українське звичаєве право, а австрійське законодавство. Проте траплялися винятки, які можна інтерпретувати як окремі прояви копного судочинства. Один з таких випадків описав І. Франко.

У добровлянській карній книзі за період 1867–1873 рр. не містилося жодного посилання на законодавство. Добровлянський громадський суд не дотримувався меж, встановлених законом для його діяльності та юрисдикції, здійснюючи судочинство «по справедливості за Божими заповідями» (це типова ознака вироків, які приймали копні суди), тобто відповідно до одвічного українського звичаєвого права. Цей громадський суд розглядав справи, які за законом не підпадали під розгляд державними судами у рамках цивільного чи кримінального судочинства або навіть зовсім не передбачали можливості їх судового розгляду (аморальність, чари тощо) [15, с. 498]. У 1873 р. цю практику припинив дрогобицький староста [15, с. 499].

Незважаючи на те, що у Галичині в другій половині ХІХ ст. діяла чітка система австрійських судів, однак окремі гірські села навіть у таких умовах зберігали пам'ять про українські правові звичаї, які застосовували копні суди. Так, відомий український дослідник В. Охрімович виявив, що в селах Сенечів і Волосянка навіть у згаданий період продовжував існувати правовий звичай «ходіння під дерном» [16, с. 400], який розвивався в копному судочинстві.

Висновок. Таким чином, необхідно відзначити, що занепад копних судів на українських землях відбувся у ХVІІІ ст., внаслідок чого вони набули статусу «самосудів». Цей процес був зумовлений, насамперед, соціальними та політичними факторами, а не правовими, оскільки не було прийнято жодного нормативно-правового акта, який би прямо ліквідував звичаєво-правовий інститут копного суду. Наслідком занепаду копних судів стало погіршення правового становища українського селянства, а також поодинокі випадки застосування деяких копних звичаїв і здійснення селянами самосудів у ХІХ ст.

1. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Киев, 1863. – 88 с.

2. Іванишев Н. О древнихъ сельскихі общинахъ въ Юго-Западной Россіи / Н. Іванишев. – Київ, 1863. – 72 с.
3. Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Ярослав Падох. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1990. – 128 с.
4. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / Іринарх Черкаський // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4–5. – 714 с.
5. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Фонд 51 (Генеральна військова канцелярія). – Опис 3. – Од. зб. 952 (Справа С. Розгоненка). – 14 арк.
7. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторъ. – Часть четвертая. Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Томъ 1. – Київ, 1867. – 460 с.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Фонд 13 (Перемишльський гродський суд). – Опис 1. – Спр. 531 (Чорнова книга декретів 1728 р.). – 1186 арк.
9. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / Андрій Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Число 2. – С. 1–12.
10. Куліш П. Про злодія у селі Гаківниці / П. Куліш // Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах. – Том 2. – К.: Дніпро, 1989. – С. 262–274.
11. Назимов В. Риси українського карного права у вирахах селянських судів / В. Назимов // Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. – Київ, 1925. – С. 74–94
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства). – Опис 618. – Спр. № 78 (Циркуляр генерал-губернатора про порядок судочинства у волосних судах). – 93 арк.
13. Франко І.Я. Сожжение упырей в с. Нагуєвичах в 1831 г. / І.Я. Франко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 512–526.
14. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Львів: Край, 2008. – 468 с.
15. Франко І. Громада Добровляни (матеріали до монографії) / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 44. – Книга 1. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 496–504.
16. Охримович В. Знадоби до пізнання народніх звичайів та поглядів правних / В. Охримович // Жите і слово. – Том 3. – Львів, 1895. – С. 296–307, 387–401.

Бедрий М.М. Упадок копных судов на украинских землях в XVIII в. и его влияние на развитие сельского судопроизводства в XIX в.

Речь идет о политических, социальных и правовых причинах и последствиях упадка копных судов на украинских землях в XVIII веке, об их влиянии на развитие сельского судопроизводства в XIX веке, об общих и отличительных чертах копных судов и самосудов.

Ключевые слова: *копный суд, упадок, самосуд, правовой обычай, волостной суд.*

Bedriy M.M. Decline of «Copa» Courts on the Ukrainian Territories in the XVII-th Century and its Influence on the Development of Agriculture in the XIX-th Century

The author outlines the political, social and legal causes and consequences of «kopa» courts decline on the Ukrainian lands in the XVIII-th century, their impact on the rural justice in the XIX-th century, common and distinctive features of «kopa» courts and lynch-law.

Key words: *«kopa» court, decline, lynch-law, legal custom, court of «volost».*

Стаття надійшла 16 листопада 2010 р.

УДК 340(477=19)(091)«13/17»

А.Л. Галоян

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВІРМЕНСЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV–XVIII ст.

Йдеться про причини, передумови, джерела, особливості здійснення та результати систематизації вірменського права на українських землях у XIV–XVIII ст. Значна увага приділена Вірменському статуту 1519 р.

Ключові слова: *вірменське право, систематизація, Вірменський статут 1519 р., Польське Королівство.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах Українська держава прагне досягнути цілей, передбачених ст. 1 Конституції України, тобто стати демократичною, соціальною та правовою державою. Український народ продовжує розвивати в Україні основні інститути громадянського суспільства. За таких умов важливими є захист і повага прав національних меншин. Проаналізувавши чинне законодавство України, бачимо, що у сучасному українському суспільстві рівень гарантій прав національних меншин є недостатнім. Відтак вивчення різноманітних проблем, пов'язаних із захистом прав національних